

“Həyat bilgisi” dərslərində kiçik yaşlı məktəblilərdə termin və anlayışların formalaşdırılması metodikası

Təranə Əsgər qızı Tağıyeva

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
baş müəllimi*

E-mail: tarana.tagiyeva.56@mail.ru

Rəyçilər: p.ü.f.d., dos. M.Ə. Zamanova,
p.ü.f.d., dos. A.Ş. Həşimova

Açar sözlər: termin, anlayış, təsəvvür, gerçəklik, terminoloji fəaliyyət, sintez, analiz

Ключевые слова: термин, понятие, представление, реальность, терминологическая деятельность, синтез, анализ

Key words: term, concept, imagination, reality, terminal condition, synthesis, analysis

Respublikamızın orta ümumtəhsil məktəblərində tədris edilən təbiət və cəmiyyət elmlərinə aid biliklər hər bir elmin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq, ayrı-ayrı fənlərin tədrisi prosesində öyrədilir. Şagirdlər biologiya, kimya, fizika, insan və cəmiyyət, coğrafiya və s. fənlərin tədrisi prosesində elmi biliklərin əsasları ilə tanış edirlər. Müxtəlif elmlərlə bağlı uşaqların yiyələndiyi bu bilik bazası əsasında onların təsəvvürlərinin ümümləşdirilərək sistemə salınmasına və inteqrasiya edilərək tamamlanmasına zərurət yaranmışdı. “Həyat bilgisi” şagirdlərin biliklərindəki bu çatışmazlığı tamamlayır. Orta ümumtəhsil məktəblərində “Həyat bilgisi” fənni ayrı-ayrı elmlərin (təbiət, cəmiyyət, pedaqoji və psixoloji) anlayışlarından kompleks şəkildə istifadə etdiyi üçün inteqrativ fəndir. Ayrı-ayrı fənlərdən mənimsənilmiş biliklər “Həyat bilgisi” fənnində inteqrasiya edilərək, obyektiv aləm haqqında şagirdlərin biliklərini tamamlayır.

Təlim prosesinin əsasını anlayışlar təşkil edir. Hər hansı anlayışın məzmunu, mahiyyəti kiçik yaşlı məktəblilərə aydın olmazsa, o, canlı və cansız təbiətdə, ictimai həyatda, cəmiyyətdə baş verən proses və hadisələrin mahiyyətini şüurlu surətdə dərk edə bilməz. Anlayış nədir? Anlayış-gerçəkliyin bütövlükdə və ya onun ayrı-ayrı hissələrinin təfəkkürdə ümümləşdirilmiş inikas formalarından biridir.

“Həyat bilgisi” ümumtəhsil məsələlərin həll edilməsində müasir elmlərin əsas anlayışlarının mənimsənilməsinə həyata keçirir. Təbiət və cəmiyyət hadisələrinin dərk edilməsi prosesində istinad edilən əsas elementar anlayışlar şagirdlərdə elmi-materialist dünyagörüşü yaratmaq-la yanaşı, onlarda mənəvi, etik, estetik, vətənpərvərlik, ekoloji və s. tərbiyə anlayışlarının, ideyalarının formalaşmasına zəmin yaradır.

Anlayışlar beynin məhsuludur. Anlayış elə təfəkkür formasıdır ki, onun vasitəsilə predmet və hadisələrin ümumi, mühüm əlamətləri beynimizdə əks olunur. O, real gerçəkliyin dərk olunmasında əsas rol oynayır. Obyektiv gerçəkliyin özündə anlayış yoxdur, bunlar insan şüurunda meydana gəlir və gerçəkliyin predmetlərini, hadisə, proseslərini əvəz edir. İnsan təbii ünsiyyət dilinin köməkliyi ilə əldə olunmuş bilikləri sistemləşdirir, nəsilən-nəslə keçirir, inkişaf etdirir. İnsan ətrafındakı bütün hadisə və prosesləri hissi və məntiqi təfəkkürlə dərk edir. Ətraf aləmi hiss orqanlarımız (görmə, eşitmə, lamisə, qoxu və s.) ilə qavrayırıq. Hadisələr, proseslər, əşyaların xassələri əvvəlcə hiss orqanları vasitəsilə beyində əks olunur, sonra isə hiss olunur və qavranılır. Bunu aşağıdakı ardıcılıqla təsvir etmək olar: insan→hiss→duy-

ğü→qavrama→təsəvvür→anlayış→mühakimə→ümumiləşdirmə. Buradan nəticə çıxarmaq olar ki, anlayışlar ümumiləşdirilmiş təsəvvürlərdir. Bilik anlayışların qavranılması nəticəsində yaranır. Bilik — gerçəkliyin bütün sahələrini elmi sübutlar, qaydalar, qanunauyğunluqlar, ideyalar, nəzəriyyə və təcrübələr əsasında əks etdirir.

Elmin inkişafı ilə bəzi anlayışlar köhnəlir, yeni anlayışlar yaranır, yeni bilik köhnə biliyi inkar edir. Əvvəlki biliklər yada salınmaqla bərpa olunur. Bu zaman təsəvvür formalaşır.

Şagirdlərin şüurunda təsəvvürlər əyani obrazlar, hisslər nəticəsində bərpa olunur. Təsəvvür müşahidə sayəsində yaranır. Anlayış yalnız ayrılıqda götürülən proses və hadisələrin ümumi cəhətlərini deyil, onların xassələrini, qarşılıqlı əlaqələrini də özündə ümumiləşdirir.

Anlayışlar əsasən 4 cür qruplaşdırılır: sadə, xüsusi, mürəkkəb və ümumi anlayışlar. Hər bir elm sahəsinin özünə məxsus anlayış və terminləri vardır. Anlayışlar proqram və dərslərlərdə sadədən mürəkkəbə prinsipinə müvafiq olaraq konkret sistemlə verilir.

Hələ kiçik yaşlarından uşaqlar təbiətin fəsiləri-yaz, yay, payız, qış-haqqında eşidir və görür. Təbiətdə baş verən dəyişikliklərin şahidi olurlar. Sonra onlarda “mühit”, “təbiət”, “canlı”, “cansız” anlayışları formalaşır. Bunlardan mühit, təbiət anlayışları daha mürəkkəbdir, bitki, heyvan, yarpaq, ağac anlayışları isə nisbətən sadədir. Mürəkkəb anlayışların məsələn, “mühit” anlayışının mahiyyətini açmaq üçün növbəti siniflərdə işıq, temperatur, su, hava, torpaq kimi sadə anlayışlar haqqında məlumat verilməlidir. Sonra onların hər birinin bitkilər üçün vacib olduğu izah edilməlidir.

Obyektlərin sayından və həcmindən asılı olaraq xüsusi və ümumi anlayışlar yaranır. Xüsusi və ümumi anlayışlar arasında əlaqə vardır. Xüsusi anlayışlardan ümumi anlayışlar yaranır. Məsələn, qum, gil, daş kömür, neft, duz kimi xüsusi anlayışları öyrəndikdən sonra, onların hamısını özündə birləşdirən “faydalı qazıntılar” kimi ümumi anlayışların mahiyyəti öyrənilir.

Təlimin öyrədici funksiyasını həyata keçirmək üçün şagirdlərə şüurlu, sistemli və möhkəm bilik vermək tələb olunur. Anlayışların mahiyyəti, onun məzmunu şagirdlərə aydın olmadıqda, onlarda əzbərçilik meyilləri yaranır.

Şagirdlərə elmi anlayışlar düzgün öyrədilmədikdə, onlar həmin anlayışları tez unudurlar. Bunun əsas səbəbləri ondadır ki, şagirdlərin bilikləri qavrama və təsəvvür halında qalır, möhkəmlənmir; anlayışlar systemsiz öyrədilir və başqa anlayışlarla əlaqələndirilmir.

Müəllimin əsas vəzifəsi anlayışları sistemlə, ustalıqla və məqsəduyğun öyrətməkdir. Anlayışları inkişaf etdirmək üçün müəllim anlayışlar arasında əlaqə yaratmalı, təbii obyektlərdən istifadə etməyi bacarmalıdır. Anlayışları inkişaf etdirmək üçün təbii (bitki və kiçik heyvanlar, süxurlar) və təsviri əyanilikdən (tablo, cədvəl, diaqram və s.) istifadə etməlidir.

Anlayışların izahı aydın, sadə və anlaşılıqlı olmalıdır. Təbii obyektlərin tanınmasında, onların oxşarlıq və fərqlərinin müəyyənəşdirilməsində, anlayışların formalaşdırılmasında, şagirdlərin təsvir etmək, müqayisə aparmaq bacarığının yaranmasında müstəqil çalışmaların da böyük rolu vardır. Məsələn, şagirdlər qranitin çox bərk olduğunu, mısmaqla cızılmadığını, suda batdığını, daş kömürün isə asanlıqla cızıldığını, nisbətən kövrək olduğunu və suda batdığını təcrübə ilə müəyyən edə bilirlər. Sonra isə onlar arasında müqayisə aparırlar. Hər bir anlayışa obyektlər çoxluğu uyğun gəlir. Məsələn təbiət anlayışlarına bioloji (bitki, heyvan, insan və s.) və coğrafi (iqlim, üfün cəhətləri, təbii zonalar, çay, düzənlik və s.) aiddir.

Anlayışların öyrədilməsində ən başlıca məsələlərdən biri şagirdlərin təfəkkür fəaliyyətini inkişaf etdirməkdir. Təfəkkür fəaliyyəti o zaman inkişaf edir ki, şagirdlər nəyisə öyrənmək istəyir, ona maraq göstərir. Şagirdə o zaman maraq yaranır ki, o, nəyə isə təəccüblənir, deyilən fikirlərin mahiyyəti ona çatmır.

Anlayışların formalaşmasında söz və terminlərin də mühüm əhəmiyyəti vardır. Termin (latınca terminus - sərhəd, son hədd) elmin, texnikanın, incəsənətin xüsusi anlayışlarını, təbiət və cəmiyyətdə baş verən hadisələri, istehsal proseslərini dəqiq ifadə edən söz və ya söz birləşməsidir.

Termin adi sözlərdən fərqli olaraq anlayışlarla sıx əlaqədədir. Anlayışlar terminlərlə ifadə olunur, təriflərə malikdir Termin iki funksiya daşıyır. Əvvəla, əşyanın adını bildirir, həm də anlayışların mövcud əlamətlərinin məzmununu əks etdirir. Adi sözlərdən fərqli olaraq terminlər birmənalıdır. Dilimizdə elə sözlər var ki, onlar yalnız termin kimi işlənir. Məsələn, relyef, qlobus, akvarel və s. Elə sözlər var ki, onlar həm termin, həm də ümumişlək sözlər kimi işlənir. Məsələn, qüvvə, enerji, isim və s. Terminlərin xüsusiyyəti, onların yığcam, əksər hallarda sinoniminin olmamasıdır.

İbtidai sinif şagirdləri terminlərin mahiyyətini, mənasını çətin mənimsəyirlər. Anlayışların düzgün dərk olunması üçün terminoloji fəaliyyətin keçirilməsi vacibdir. Ona görə də hər hansı terminin mənasını başa salmaq üçün onun hansı dildən götürüldüyü bildirilməlidir. Məsələn, kompasla işləyərkən nəzərə çatdırılmalıdır ki, “kompas” termini alman dilində “addımla ölçmək” deməkdir. Ondən cəhətləri təyin etmək üçün istifadə edilir. “Zoologiya” sözü yunan sözləri olan “zoo”-heyvan və “loqos”- elm sözlərindən təşkil olunmuşdur. Deməli, zoologiya – “heyvanlar haqqında elm” mənasını verir. Unudulmamalıdır ki, kiçik yaşlı məktəblilər orfoqrafiyanı yaxşı bilmirlər, ona görə də terminologiya ilə işləyərkən yeni sözü lövhədə yazmaq, onu şifahi səsləndirmək və iş dəftərində yazdırmaq lazımdır.

Anlayışları inkişaf etdirmək və onu formalaşdırmaq üçün analiz (tamı hissələrə bölmək) və sintezdən (hissələri tamda birləşdirmək) istifadə olunur.

Anlayışın yaradılmasında metodik çətinlik ondan ibarətdir ki, biz uşaqlara tək-tək əşyalar və hadisələri göstərə bilirik, məsələn: almanı, armudu, xiyarı və s. Amma ümumilikdə meyvəni və ya tərəvəzi göstərə bilmirik. Biz uşaqlara konkret olaraq pişiyi göstərə bilirik, ancaq ümumilikdə məməli heyvanı nümayiş etdirə bilmirik. Ümumilikdə - meyvə və ya ümumilikdə məməli heyvanı görmək, əllə ona toxunmaq olmur. Bunlar duyğu orqanları vasitəsilə qavranılır, bizim təfəkkürümüzün məhsulu olub, ümumiləşdirmələrin nəticəsidir. Əgər müəllim uşaqlara yalnız “meyvə”, “həşərat”, “məməli heyvan” və s. deyib, bu anlayışların mənasını açıqlamırsa, şagirdlər, onların mənasını dərk etmədən, bu sözlərdən istifadə edəcəklər. Biz “alma-meyvədir”, “Toplan-itdir” deyəndə, almada yalnız almanın deyil, həm də bütün meyvələrin, Toplan deyəndə, bütün itlərin xarakterik xüsusiyyətlərini nəzərdə tuturuq. Konkret bitkiləri tanımadan, ümumilikdə bitki nədir, başa düşə bilmərik.

Anlayış təlim prosesində formalaşır, məsələn, bütün birinci sinif şagirdləri “heyvan” sözünü bilirlər. Onların fikrincə heyvanlar pişik, it, inək). Dördayaqlıdır, burunları, ağızları, gözləri və s. var. Daha doğrusu, onlar daha çox nəzərə çarpan əlamətləri sadalayırlar. Müəllim uşaqları toyuq, qarğa, göyərçinlə tanış edir. Uşaqlar bunların quş olduğunu bilirlər, lakin onları adətən heyvanlara aid etmirlər. Müəllim uşaqlara təklif edir ki, toyuqla pişiyi müqayisə etsinlər, onların oxşar və fərqli cəhətlərinə diqqət yetirsinlər. Müəllimin köməyi ilə uşaqlar bu nəticəyə gəlirlər ki, toyuqda pişikdə olan əsas bədən üzvləri: baş, boyun, ətraflar və s. var. Toyuq da pişik kimi qaçır, qidalanır, səs çıxarır və s. Bu fakt uşaqları toyuq və digər quşların da heyvanlara daxil olması fikrinə yönəldir. Beləliklə, “heyvan” anlayışı genişləndi. Vaxt keçir və uşaqlar ilan və yağışqurdu, yəni soxulcanla tanış olurlar. Bunlar heyvandırarmı? Axı onların ayaqları yoxdur, şagirdlər elə düşünürdülər ki, heyvanların əsas əlaməti onların ətraflarının olmasıdır. İlan və soxulcanı əvvəl öyrənilən heyvanlarla müqayisə edərkən, şagirdlər bu nəticəyə gəlirlər ki, fərqli cəhətlərə baxmayaraq onların ümumi əlamətləri də var: onlar canlı-

dırlar, sərbəst hərəkət edirlər, qıcıqlana bilirlər və s. Bu əlamətlərin əsasında uşaqlar hərəkət edən və qıcıqlana bilən həşəratları da heyvanlara aid edirlər. İndi heyvanlar anlayışı daha da genişləndi. Baxmayaraq ki, qurdların və ilanların ətrafları, soxulcanın qulaqları yoxdur, lakin bunlar da heyvanlardır. Beləliklə, önə daha vacib əlamətlər keçir.

III-IV siniflərdə bitkilərlə heyvanların fərqi uşaqlara anlatmaq olar. Öyrənilən heyvanlarla bitkiləri müqayisə edərkən, müəllimin köməkliyi ilə şagirdlər bu nəticəyə gəlirlər ki, bitki və heyvanlar bir çox ümumi xüsusiyyətlərə malikdirlər: hər ikisi qidalanır, böyüyür, inkişaf edir, çoxalır, tənəffüs edirlər və s. Ancaq onların arasında fərqlər də var: heyvanlar sərbəst hərəkət edir, müəyyən dövrə qədər böyüyürlər, ağrını hiss edirlər və s. Orta məktəbin yuxarı siniflərində şagirdlər öyrənirlər ki, hərəkət etmək qabiliyyətinə malik olan bitkilər də var, bitkilərdə qıcıqlanma xüsusiyyəti mövcuddur. Elə heyvanlar da vardır ki, onların hərəkət orqanları, hətta həzm sistemi də yoxdur. Uşaqlar böyük maraqla bu nəticəyə gəlirlər ki, yalnız bitki və ya heyvanlara xas olan elə bir əlamət yoxdur. Bu, onların eyni məqsədən olduğunu göstərir. Bitki və heyvanlar arasında sərhəd tədricən götürülür və bu iki anlayış bir sözlə əvəz olunur: "canlı orqanizm". Digər bir misal: meyvələrin xarakterik əlamətlərini (meyvə çiçəyin yerində əmələ gəlir, meyvənin daxilində toxum olur və s.) bilərək, uşaqlar tanış olmayan bitkilərdə belə meyvələri tanıya bilirlər.

Hər bir elmin özünəməxsus anlayışları mövcuddur. Anlayışlar həmin elmin öyrənilməsi üçün açar rolunu oynayır, anlayışları bilmədən hər hansı elmi mükəmməl öyrənmək qeyri-mümkündür. Anlayışları öyrənmək sanki hansısa xarici dilin birdəfəlik öyrənməsinə oxşar formadır. Yəni anlayışların dilini mükəmməl bilən elmin dilini və mənasını başa düşə bilər. Ona görə də hər hansı elmi öyrənmək istədikdə ilk növbədə anlayışların mənasını bilmək lazımdır.

Anlayışın düzgün mənimsənilməsi üçün aşağıdakı şərtlərə əməl edilməsi vacibdir:

1) Anlayışlar sadəcə mürəkkəbə, konkretdən mücərrədə doğru gedən xətt üzrə mənimsədilməlidir.

2) Yeni anlayışların mənimsədilməsi şagirdlərin vaxtilə mənimsəmiş olduqları anlayışlara əsasən aparılmalıdır. Yeni anlayış məhz köhnə anlayış fonunda təşəkkül tapmalı və özündən sonra gələcək anlayışın yaranmasına zəmin yaratmalıdır.

3) Yeni yaranmış anlayışları beyində möhkəmləndirmək üçün onları təcrübəyə tətbiq etmək lazımdır. Anlayışlar yalnız nəzəri təfəkkürü inkişaf etdirməli deyil, həm də praktik material kimi mənimsədilməlidir.

4) Anlayışlar aydın, qısa və dəqiq formada ifadə edilməlidir.

5) Hər anlayış özünəməxsus emosional bəzəyə və emosional təsirə malik olmalıdır.

6) Anlayışlar problem - situasiya prosesində meydana çıxmalı və şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünə əsaslanmalıdır.

7) Şagirdlər anlayışların mühüm, zəruri cəhətlərini mənimsəməklə yanaşı, onların mühüm olmayan ikinci dərəcəli cəhətlərini də bilməlidir.

İbtidai sinif şagirdlərinə cisim və hadisələri dərk etdirmək üçün, əvvəlcə onların zahiri əlamətlərinə diqqət cəlb etmək lazımdır. Ona görə ki, aşağı yaş dövrlərində şagirdlərdə əşyanı qavrama daha üstündür. Bu zaman şagirdlər cisim və hadisələri duyğu üzvlərinin köməyi ilə başa düşürlər. Mənimsəmənin bu səviyyəsi qavrama səviyyəsidir. Qavrama - təlimin hissi idrak, əyani idrak səviyyəsidir. Sadə biliklər vermək, aydın təsəvvürlər formalaşdırmaq mərhələsidir.

Anlayışlar haqqında müəyyən qədər məlumatı mənimsədikdən sonra şagirdlərlə mənimsəmənin anlama mərhələsi üzrə iş aparılır.

Anlama mərhələsi cisim və hadisələrin daxili əlaqələrinin, mahiyyətinin öyrənilməsi ilə bağlıdır. Bu mərhələdə artıq elmi məfhumlar mənimsədilir, qanun və qanunauyğunluqlar öyrədilir.

Anlama - təlimin məntiqi idrak mərhələsidir. Şagirdlərin mənimsədikləri biliklər tərtib olunmuş xüsusi məzmunlu sual və tapşırıqlara tətbiq edilərək, onların mənimsəmə səviyyəsi yoxlanılmalıdır. Bu mərhələ bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması mərhələsidir.

İbtidai sinif müəllimləri həyat bilgisinin əsasları ilə bağlı öyrədilən bütün işlərin mənimsədilməsində, yuxarıda göstərilən mərhələlərin ardıcılıqla yerinə yetirilməsinə əməl etməlidirlər.

Məqalənin aktuallığı. Məqalədə toxunulan mövzu dövrümüzdə kifayət qədər aktualdır. Təlimin öyrədici funksiyasının həyata keçirilməsində və ümumtəhsil məktəblərin ibtidai siniflərində “Həyat bilgisi” fənninin tədrisinin keyfiyyətinin artırılmasında termin və anlayışların şagirdlər tərəfindən düzgün mənimsədilməsinin metodikasının işlənilməsi bu mövzunun aktuallığını təmin edir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə “Həyat bilgisi” fənninin tədrisində istifadə olunan anlayışların təsnifatı verilmiş, həmçinin kiçik yaşlı məktəblilərdə bu anlayışların düzgün formalaşdırılmasının şərtləri və yerinə yetiriləsi işlərin mərhələlərinin ardıcılığı göstərilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən orta ümumtəhsil məktəblərində “Həyat bilgisi” və digər fənləri tədris edən müəllimlər, magistrələr, doktorantlar yararlanırlar.

Ədəbiyyat

1. Zeyniyev N.R., Sultanov R.L. və b. Həyat bilgisi və onun tədrisi metodikası: Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, 2016.
2. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinif şagirdləri üçün “Həyat bilgisi” dərslikləri. Bakı, 2018.
3. Зацепина А.В. Формирование системы природоведческих понятий у младших школьников при изучении предмета «Окружающий мир». М., 2019.
4. İnternet resursları.

Т.А. Тагиева

Методика формирования терминов и понятий у младших школьников при изучении предмета «Познание мира»

Резюме

В статье рассматриваются особенности терминов и понятий по предмету «Познание мира», охарактеризованы педагогические условия, способствующие формированию системы обществоведческих понятий в начальных школах. Формирование понятийного аппарата у учащихся начальной школы требует не только комплексного подхода, но и использования современных методов и средств обучения, позволяющих осуществлять более глубокое осмысление этих понятий и обогащать представления школьников об окружающем мире.

T.A. Tagiyeva

**Methodology of formation of terms and concepts
of younger school children in science classes**

Summary

The article examines terms and concepts of the subject “science” pedagogical conditions that allow the formation of a system of general education concepts in primary schools are mentioned in this article.

The formation of system of concepts that helps primary school students to understand these concepts more deeply and to enrich students perceptions about environment requires not only a complex approach, but also the use of modern teaching methods and ways.

Redaksiyaya daxil olub: 24.03.2021